

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ВИДАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. ПРО ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ

Анотація. Стаття розглядає праці українських та західноєвропейських учених, письменників, які в др. пол. 19 ст. інформували Західну Європу про антиукраїнську політику російського царизму, про заборони української мови в різних сферах та боротьбу українців за свої права. Найбільша увага приділена посланню українців слов'янським народам Європи (Відень, 1868).

Ключові слова: Валуєвський циркуляр, Емський указ, захист прав української мови в 19 ст. у Західній Європі, М. Драгоманов, послання українців слов'янським народам Європи 1868 року.

Summary. The article deals with the works of Ukrainian and Western European scientists, writers who informed Western Europe of anti-Ukrainian policy of Russian tsarism, prohibition of the Ukrainian language use in different spheres as well as of the struggle of Ukrainians for their rights in the second half of the 19th century. The greatest attention has been paid to the Message, from the Ukrainians to the Slavonic nations of Europe (Vienna, 1868).

Key words: Valujev circular, Emskiy edict (ukase), protection of rights of the Ukrainian language in Western Europe in the 19th century, M. Drahomanov, Message from the Ukrainians to the Slavonic nations of Europe in 1868.

Входження Лівобережної України до Російської імперії в середині XVII ст. в результаті Переяславських угод 1654 року породило несприятливі умови для розвитку національної культури, освіти й мови України. Це виявилось передусім у наростанні процесу русифікації, що посилювався з другої половини XVIII ст., одним із виявів чого став перехід навчання на російську мову в Києво-Могилянській академії.

Питання української культури, мови починають контролюватися на найвищому урядовому рівні, стають об'єктом політики російського царизму.

У 1720 році з'являється указ Петра I про заборону друкувати в Україні книги церковно-слов'янською мовою української редакції, "дабы никакой розни не было", тобто не було різниці між мовою книг, виданих у Росії та Україні. Указ мав на меті, щоб мова церковних видань у Російській імперії скрізь була однаковою, церковно-слов'янською, без будь-яких домішок місцевої мови (у цьому випадку – української).

У другій половині ХІХ ст. посилювалася гнобительська національно-мовна політика Російській імперії стосовно України. Функціонування української мови в підросійській (Східній) Україні регламентувалося таємними царськими указами – Валуєвським циркуляром 1863 р., Емським указом 1876 р., додатком до Емського указу 1881 р. та сотнями інших цензурних розпоряджень, які з'явилися у др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. (дослідники їх нараховують понад 470).

Валуєвський циркуляр узагалі заперечував самостійність української мови ("никакого малоросійського языка не было, нет и быть не может", а "наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши..." [2 : 64]. Циркуляр стверджував, що "общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми ма-

лороссами, и в особенности поляками, так называемый украинский язык" [2 : 64]. Валуєвський циркуляр дозволяв до друку українською мовою тільки твори художньої літератури, але забороняв цією мовою а) підручники, б) популярні видання для просвіти народу, в) літературу, зокрема переклади, релігійного змісту [2 : 64].

Валуєвський циркуляр суттєво гальмував розвиток української культури, літератури, освіти, української літературної мови. За словами М. Драгоманова, впродовж 10 років після Валуєвського циркуляра майже нічого не виходило українською мовою, спостерігався антракт в національно-культурному поступі України.

Ще болочіше вдарив по українській культурі і мові Емський указ 1876 року, який практично заборонив уживання української літературної мови в усіх стилях, усіх сферах суспільного життя, крім художньої літератури. Згідно з цим указом українська мова не дозволялася в школі, церкві, публіцистиці, газетах, журналах, науці, офіційно-діловій сфері, перекладах, публічних виступах, театрі тощо, не дозволялися тексти до нот по-українськи, заборонявся ввіз у Російську імперію будь-якої друкованої продукції українською мовою з-за кордону, у т. ч. і з Галичини, Буковини, які в той час належали до іншої держави – Австро-Угорщини. Цей указ заборонив також газету "Киевский телеграф" за українські ідеї та закрити Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві за вивчення української проблематики (історії України, етнографії, фольклору, статистики, української літератури і мови тощо). Найактивніших діячів цієї наукової інституції П. Чубинського і М. Драгоманова було наказано вислати за межі України, встановивши за ними таємний нагляд.

Додаток до Емського указу 1881 року зробив деякі послаблення: дозволено тексти до нот та театральні вистави українською мовою, словники. Укази проти української мови в царській Росії бу-

ли спричинені політичною метою – не допустити сепаратизму, відокремлення України від Російської імперії. Царські укази щодо української мови, які з’явилися в др. пол. XIX ст., ніколи не розглядалися Сенатом, не публікувалися офіційно, були конфіденційними. Проте де-факто вони мали силу закону, оскільки розпорядження для цензурних відомств отримали монарше схвалення.

Незважаючи на таємність, зміст цих указів все ж доходив до громадськості різними шляхами – через приватне спілкування з обізнаними у цій справі особами, а також шляхом публікацій за кордоном, за межами Російської імперії.

Питання про висвітлення правових проблем української мови в Європі, зокрема в європейських виданнях др. пол. XIX – поч. XX ст., загалом майже ще не вивчене. Ця проблема перебуває в полі зору соціолінгвістики, зокрема такої її галузі як макросоціолінгвістика, яка “вивчає мовні ситуації, мовну політику в умовах дво- і багатомовності, мовні конфлікти та мовні аспекти національно-визвольних рухів, національних відроджень” тощо [15 : 6].

У результаті багаторічної пошукової роботи нам вдалося виявити певну інформацію з зазначеної проблеми. До публікацій, які за кордоном, тобто за межами Російської імперії, розсекречували антиукраїнську політику Російської імперії, належить брошура М. П. Драгоманова “*La Littérature Oukraïnienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au Congrès littéraire de Paris*”, опублікована в Женеві 1878 року французькою мовою як текст доповіді, запропонованої М. Драгомановим для Першого Міжнародного літературного конгресу письменників Європи, що проходив у Парижі в червні того ж року. Ядром цієї доповіді була інформація про Емський указ 1876 року та його згубні наслідки для української культури. Проте для глибшого усвідомлення ситуації в Україні М. Драгоманов подав ще й інші відомості про Україну: 1) географічно-статистичну характеристику України станом на той час; 2) характеристику української мови як самостійної, а не діалекту російської; 3) змістовну історію України від Київської Русі до 70-их років XIX ст.; 4) історію української культури в двох найважливіших її відгалуженнях – фольклорі та літературі [докладніше див. 24 : 56–63].

На конгресі, на якому головували французький письменник Віктор Гюго, президент конгресу, російський прозаїк Іван Тургенев, віце-президент конгресу, учасникам конгресу була роздана доповідь М. Драгоманова.

Повідомлення про брошуру М. Драгоманова зробив І. С. Тургенев. Розповівши в загальних рисах зміст брошури, він “добавил от себя сожаления по поводу мер русского правительства”, але ніякої резолюції не запропонував [5 : 378].

Після І. Тургенева виступив італієць, колишній гарібальдієць Мавро-Маки. Він був одним з віце-президентів з’їзду. Як згадував М. Драгоманов, Мавро-Маки, прочитавши брошуру, “проникся сочувствием к нашему украинскому делу и оказывал мне

всяческое внимание и покровительство” [5 : 377]. Саме Мавро-Маки запропонував відтворити текст брошури в повних протоколах конгресу, що й було зроблено. На з’їзді з українського питання не було прийнято ніякої резолюції, хоча М. Драгоманов представив на конгрес доповідь з двома метою:

1) щоб донести правду до якнайширшої громадськості в Росії, Україні та за кордоном про суть гнобительської політики царизму стосовно української мови;

2) щоб залучитися підтримкою міжнародної громадськості в протесті проти дій царизму. Він писав у своїй доповіді: “Ми хочемо тільки показати широкому світові туя страшну несправедливість, котрої ми жертвами в Росії, і ми певні, що конгрес не стане рівнодушним на наші упімнення і найде якийсь спосіб прийти нам на поміч” [7 : 39]. Пізніше в праці “Чудацькі думки про українську національну справу” (1891 р.) М. Драгоманов відзначив, що “уважав себе обов’язаним кричати проти такої заборони й перед українцями, й перед росіянами, й перед усім освіченим миром в дописях і книжках італійських, англійських, французьких і т. ін., протестував проти тої заборони на всесвітніх з’їздах письменників у Парижі і Відні” [9 : 477].

Ця доповідь стала одним з яскравих протестів проти ганебного лінгвоцидного Емського указу, проти антицивілізаторської політики російського царизму. Як писав сам М. Драгоманов, такі заборони української літератури, мови були неможливі ні в якій іншій державі Європи.

У тому ж 1878 році М. Павлик здійснив переклад вищевказаної брошури М. Драгоманова українською мовою і під назвою “Література українська, проскрибована рядом російським” видав у Львові в серії “Дрібна бібліотека” [7]. Сьогодні це видання раритетне.

У наш час текст цієї засадничої, актуальної значною мірою і для наших днів доповіді М. Драгоманова став доступний для широкого кола дослідників, оскільки в перекладі з французької мови сучасною українською літературною мовою, здійсненому Густавом Цвенгрошем, надрукований у журналі “Українська мова” 2002 року [8 : 79–101]. Як свідчить передмова до цієї публікації, її ініціатор та автор передмови академік Микола Колесса, очевидно, не знав про видання М. Павлика 1878 року, доказом чого служать його слова: “Певен, що читачі з цікавістю і користю для себе прочитають це дослідження, вперше* перекладене українською мовою” [8 : 79].

Відомо, що вищезазначена доповідь М. Драгоманова була спопуляризована в ряді країн Європи, надрукована італійською, сербською, білоруською, іспанською мовами.

Доповідь М. Драгоманова мала міжнародний резонанс, адже члени конгресу повезли брошуру з текстом доповіді в свої країни. Після Паризького конгресу з’являються публікації на цю тему в європейських виданнях. Так, у журналі “*Revue des deux*

* Підкреслення наше.

mondes” у серії “L’empire des tsars et les russes” була опублікована стаття Анатолія Леруа-Больє “L’apresse et la censure” (т. 37, с. 88) [27 : 12].

На Віденський літературний конгрес 1880 року М. Драгоманов представив доповідь у співавторстві з М. Павликом [9 : 477, 663].

У 1881 році М. Драгоманов підготував доповідь на Римський літературний конгрес, значно доповнивши її інформацією про царський указ 1881 року, що був додатком до Емського указу 1876 року. У 1881 році ця доповідь опублікована італійською мовою в “Rivista minima” під назвою “La letteratura di una nazione plebea” (“Література однієї пригнобленої нації”).

У 1891 році М. Драгоманов готувався до поїздки на Міжнародний фольклорний конгрес у Лондон, де мав намір також “поставити перед широким світом наші національно-наукові справи”, проте через хворобу не поїхав (втратив голос) [19 : 95].

Характеризуючи діяльність М. Драгоманова в еміграції, Тарас Гунчак відзначив: “Це був відданий захисник природних та історичних прав України” [4 : 11].

Книга Бориса Грінченка “Une nation opprimée” (“Народ в неволі”), що з’явилася в Женеві 1895 року і була відома в українській та російській версіях, мала широкий резонанс у Європі. Її поширював серед своїх знайомих чех Ф. Главачек. За свідченням В. Т. Полєка, ця книга була в домашній бібліотеці англійського славіста У.-Р. Морфілла, що мав і інші видання Б. Грінченка. [21 : 72]. У праці Б. Грінченка відбита програма “Братства тарасівців”, таємного гуртка української інтелігенції (1891–1893), членом якого був і Б. Грінченко. Ця програма включала боротьбу за повну національно-культурну автономію України та всіх народів царської Росії, боротьбу проти русифікації, виховання в українців почуття національного самоусвідомлення, забезпечення українській мові рівності й поліфункційності (поширення її в установах, школах, сім’ях тощо), поширення ідей Т. Шевченка та ін.

Через публікації про Україну Марі Огюста Дезіре Ежена Енса (1839–1923) – бельгійського лінгвіста, фольклориста, перекладача, громадського діяча, що працював професором класичної філології у вищій школі Шарлруа в Бельгії, також поширювалися відомості про пригнічене становище української мови в підросійській Україні. Він перекладав українські твори французькою мовою і публікував їх у Європі: а) у 1883 р. видав у Парижі українські та російські казки про звірів; б) у 1887 р. надрукував у Брюсселі прозовий переклад поеми “Катерина” Т. Шевченка; в) у 1887–1888 рр. опублікував переклад “Християнських українських легенд”, узятих зі збірки М. Драгоманова “Малороссийские народные предания и рассказы”. Про важке становище української мови в царській Росії писав у передмові до перекладу поеми “Катерина”, надрукованої у брюссельському часописі “La Société Nouvelle” (“Нове суспільство”, 1887, травень) [12 : 149]. У передмові до паризького видання українських і російських казок 1883 року Е. Енс висловив прихильність до укра-

їнської літератури, не обминувши й питання про цензурні пута для українських письменників, з приводу чого зазначив: “Раніше чи пізніше прийдеться податись перед потоком; наказами і мірама деспотичними не викорениш мови, котрою говорять мільйони людей, – і нема сумніву, що недалекий той час, коли Росія буде мати дві літературні мови: великоруську і малоруську” [6 : 293, 294].

У 1898–1899 рр. у Празі в новозаснованому славістичному журналі “Slovanský přehled” (№ 1–2 за 1898 та № 6 за 1899 р.) з’явилася стаття Івана Франка “Literatura ukrajinsko-ruská (maloruská)”.

Оскільки навіть через 100 років існування нового українського письменства, що розпочалося від І. Котляревського, далеко не всіма (не тільки росіянами, поляками та ін., але й самими українцями) українське письменство, його історія та перспективи сприймалися однозначно, оскільки українська література й досі, як наголосив І. Франко, “між своїми і чужими має упертий і потужний опір” [26 : 75], то І. Франко передусім знайомить слов’янство зі змістом полеміки про українське письменство, що велася в Росії та Галичині в кінці XIX ст. На думку письменника, порушена ним проблема дуже важлива, бо полеміка “зачіпає самі основи” духовного й культурного розвитку України [26 : 75]. Він окреслив спектр типових поглядів серед “своїх і чужих людей” на українську літературу й мову:

1) одні стверджували, що української літератури взагалі не існує, а є тільки жменька письменників-фантазерів;

2) інші хоч і визнавали її існування, але вбачали у ній тільки якийсь тимчасовий патологічний прояв, проти якого треба боротися всіма засобами; цей прояв з часом має зникнути;

3) треті відводили українській літературі провінційне, другорядне становище з обмеженими рамками існування, не визнавали за нею тривалого існування, а пророкували, що з розширенням свідомості й освіти в широких масах українського народу зникне сама потреба в окремії малоруській літературі і ця література зіллється з російською, доповнить “велику, могутню гармонію всеруської нації” [26 : 75];

4) четверті вважали розвиток українського письменства, української літературної мови політичною інтригою – польською чи російською.

Письменник зупинився докладніше лише на одному аспекті дискусії: розвінчав тези тих противників української літератури, які вбачали в ній якусь “інтригу” (польську чи московську), “якесь збочення з прямої природної дороги розвитку, якесь порушення тисячолітньої еволюційної традиції руського племені” [26 : 76].

Вважаючи, що найкращою відповіддю на поставлені питання буде безсторонній науковий погляд на минуле Південної Русі, тобто України, І. Франко подає короткий, але глибоко змістовний нарис історії українського письменства, починаючи з Київської Русі.

Серед специфічних рис нової української літератури і мови, які породжені політичними, соціаль-

ними та географічними причинами, І. Франко виокремлює передусім те, що на заваді розвитку української літератури, мови та освіти стоять насамперед суспільно-політичні відносини, серед яких живе український народ. Він поділений між двома державами (Російською імперією та Австро-Угорщиною), у яких існують неоднакові закони щодо національних і освітніх прав.

Так, у підросійській Україні український народ не має таких прав, як російський, його не визнають за самостійний народ, вважаючи частиною російського етносу. Відповідно українську мову розглядають як діалект (наречіе) російської мови, а не як самостійну мову. Тому українська мова тут не допущена ні до уряду, ні до школи (навіть у початковій класі), ні до церковної проповіді. Влада терпить тільки український театр, а друкувати українською мовою дозволено тільки етнографічні, історичні матеріали та белетристику. Український друк терпить від російської цензури значно більше, ніж російський. Тому й не дивно, що українські письменники з Росії здебільшого друкують свої твори в підавстрійській Україні, в Галичині та Буковині.

Щодо Галичини, яка належала Австро-Угорщині, то тут український друк домігся вже помітної свободи й визнання. Але, як підкреслює І. Франко, розвитку української літератури в Галичині перешкоджає нечисленність та бідність інтелігенції і “страшенно нужденне економічне становище народних мас” [26 : 88].

Характеризуючи Угорську Русь, тобто Закарпаття, яке в кінці XIX ст. підпорядковувалося Угорщині, що була в складі дуалістичної Австро-Угорщини, І. Франко відзначає важке економічне становище народних мас, переважання в середовищі інтелігенції змідризованих та москвофільських тенденцій.

Статтю І. Франка розпочалася широка полеміка про українську мову й українську літературу на сторінках українських та російських періодичних видань 1899–1900 років, у якій узяли участь відомі українські вчені В. Науменко, К. Михальчук, В. Антонович та ін., які підтримали погляди І. Франка. Опонентом І. Франка виступив професор славистики Київського університету Т. Д. Флоринський, який не визнавав самостійності українського народу і української мови, вважав, що українці повинні користуватися російською літературною мовою [23 : 47–68].

Стаття І. Франка “Українсько-руська (малоруська) література” – один із багатьох виступів І. Франка як утверджувача на міжнародному рівні наукових поглядів на українську літературу й українську літературну мову. Роль І. Франка в цьому напрямку була особливо важливою не тільки тому, що він говорив правду, а ще й тому, що ця правда йшла від авторитетного українського письменника і вченого, відомого як в Україні, так і за її межами. Докладніше про цю публікацію І. Франка в прязькому журналі див. мою статтю [23 : 47–68].

Альфред Єнсен (1859–1921) – шведський письменник, вчений-славіст, перекладач, знав українську мову, був дійсним членом НТШ, популяризував слов’янську літературу в Скандинавії, переклав багато поезій Шевченка шведською мовою, автор кількох студій про Шевченка, писав праці з історії України, був редактором збірника “Українці” шведською мовою (з участю К. Лоського, М. Грушевського, С. Єфремова та ін.) в серії “Nationernas Bibliotek” (1921). А. Єнсен підтримував постійний контакт з українськими науковими установами, реферував новини науки, культури, літератури України в шведській періодиці [10 : 654; 20 : 185].

Відомо, що шведська періодика з великою прихильністю зустріла твори М. Коцюбинського “На віру”, “Дорогою ціною” в перекладі шведською мовою, здійсненому Альфредом Єнсенем. Ці переклади були опубліковані в Стокгольмі 1909 року (2-е вид. – 1918).

У газеті “Вісті Норчепінга” (“Norrköpings Tidning”) у зв’язку з появою творів М. Коцюбинського шведською мовою 1909 року була надрукована інформація про пригноблений стан української мови: “Минуло всього декілька літ з того часу, як Бйорнсон робив закид Сенкевичеві, зводячи на очі йому пиху галицьких поляків у стосунках до українців. Трохи попереду Георг Брандес освітив пригнічення української мови з боку російського уряду. 1863 року царський уряд відзначив, що ні українського народу, ні української літератури не було й не могло бути (ідеться про Валуєвський циркуляр – В. С.). 1876 (у тексті помилково 1877 – В. С.) року було заборонено навчання української мови, бо навчання мови, що не існує, не можна дозволити. Українські народні пісні треба було підписувати великоруським текстом, коли не бажали задовольнитися французьким перекладом. Лише після 1906 року стало помітно маленьке полегшення в умовах політичного і літературного життя України” [25 : 43–44].

З проблемами української культури, мови був обізнаний англійський славіст Уільям-Річард Морфілл (1834–1909). Він вивчав географію, історію, етнографію та літературу Росії й України. Подорожуючи по слов’янських країнах, відвідав і Україну, бував у Києві і Львові. Вивчав україністику, зокрема творчість Т. Шевченка. У 1892 році особисто зустрічався з М. Драгомановим, листувався з ним. Високо цінував Т. Шевченка. Йому належить перший життєпис Т. Шевченка англійською мовою [18 : 8].

У.-Р. Морфілл підкреслив у праці “The Slavonic literature”: “Одной из столиц древней Руси был Киев, пользующийся и поныне большим почитанием. Его политическая слава продолжалась лишь до татарского нашествия. И если бы этому городу суждено было остаться столицей России, то малорусский язык несомненно сделался бы языком государственным. Его лексиконное богатство очень своеобразно и представляет истинный клад для филолога; но лексикография его была до сих пор, к сожалению,

нию, в загоне, и деятельность украинской печати парализована насильственно” [17].

До перших закордонних публікацій про українське питання належить брошура “Братское послание украинцев сербскому обществу “Зоря” [3 : 308–325]. Брошура написана від імені українців, що проживали в Російській імперії. Її опубліковано у Відні 1868 року під псевдонімом Тарас Воля, який поки не розшифровано. Можливо, текст написала група діячів Київської Старої громади. Є певні підстави допускати, що автором послання міг бути Михайло Драгоманов, один з провідних діячів Київської громади.

Факт обнародування в Європі ще 1868 року інформації про антиукраїнську політику Російської імперії на сьогодні маловідомий в україністиці. Ця брошура є в Україні великою бібліографічною рідкістю, відомо, що в Україні збережено тільки 2 її примірники: 1 – у Києві, 1 – у Львові.

Текст послання в 1965 році передрукував відомий словацький україніст Михайло Мольнар у книзі “Словаки і українці. Причинки до словацько-українських літературних взаємин з додатком документів”, що вийшла в тогочасній Чехословаччині [3 : 308–325]. Він же наголосив на актуальності вивчення цього документа, підкреслив, що “звернення Тараса Волі заслуговувало б на окреме дослідження” [16 : 93].

Основна тема послання – зміст та наслідки дії Валувського циркуляра, важкі умови українського національно-культурного розвитку, які склалися в підросійській Україні після 1863 року. Брошура написана з великим емоційним піднесенням. Її автор (чи автори) прагнув не тільки донести до європейського читача факти, але й передати своє ставлення до них.

Проблематика послання включає такі питання:

1. Московський слов’янський з’їзд 1867 року.
2. Історія українського національно-визвольного руху в підросійській Україні за 200 років – з середини XVII ст. (після приєднання Лівобережної України до Росії) до середини XIX ст.
3. Проблеми української літератури, української літературної мови в підросійській Україні в середині XIX ст.
4. Полеміка з антиукраїнськими позиціями.
5. Слов’янська програма українців у другій половині XIX ст.
6. Питання про функції російської мови у слов’янському світі.
7. Персональні звернення до відомих слов’янських діячів – учасників Слов’янського з’їзду в Москві 1867 року (Ф. Палацького, Рігера, Георгієвича).

Звернення Тараса Волі було адресоване не тільки сербам (як сказано в його назві), а й іншим слов’янам. У кінці послання автор звертається, крім сербів, також до чехів, словаків, поляків, хорватів, словенців з проханням в ім’я справедливості, “во имя беспристрастия, не стесняясь никакими соображениями, напечатать в подлиннике, перевести на Ваш язык и распространить всеми завися-

щими от Вас средствами между Вашими соплеменниками это послание” [3 : 324]. Це було, отже, передусім звернення до слов’ян, що проживали в тогочасній Австро-Угорщині.

Брошура була реакцією на етнографічну виставку і на Слов’янський з’їзд в Москві 1867 року, в якому брали участь представницькі делегації від усіх слов’ян, крім українців і поляків.

Автор гостро засудив денаціоналізаторську, зокрема антиукраїнську, політику офіційних кіл Російської імперії.

Брошура була надіслана ряду слов’янських інституцій, окремим слов’янським діячам. Вона потрапила і в Словаччину, в єдину в середині 19 ст. словацьку національну культурну інституцію – “Матицю словацьку” до Мартіна. Проте послання там не збереглося. Однак існує доказ того, що брошура була в цьому товаристві: вона значиться в списку книг, які надійшли для “Матиці словацької” з Росії. Цей список включає близько 600 найрізноманітніших книг, здебільшого художніх творів і літературознавчих та історичних праць. Список містив незначну кількість і українських книг, серед яких були видання зі Східної та Західної України. Зі східноукраїнських видань тут наявні: 1) “Байки” Л. Глібова; 2) українські народні казки І. Рудченка у 2-х томах “Народные южнорусские сказки” (К., 1869–1870); 3) збірник українських пісень Миколи Лисенка; 4) словник К. Шейковського “Народный южнорусский словарь” (К., 1869); 5) українсько-польський словничок Станевича (Вільно, 1826). Із західноукраїнських видань тут були: 6) альманах “Русалка Дністровая” (Будин, 1837); 7) альманах Я. Головацького “Вінок русинам на обжинки” (1846); 8) альманах О. Духновича “Поздравление Русинов на год 1851” (Відень, 1852); 9) п’єса О. Духновича “Добродітель превращает богатство”; 10) кілька львівських видань з історії.

Основна мета брошури – донести правду до європейців, зокрема до слов’ян, які проживали в Австро-Угорщині, про антиукраїнську денаціоналізаторську політику царизму, бо цей факт “утаити нельзя, а быть справедливым никогда не бесполезно” [3 : 324].

Приводом до появи послання послужили Слов’янський з’їзд та етнографічна виставка у Москві, що відбулися в 1867 році.

Слов’янський з’їзд у Москві проходив під знаком великодержавної ідеології. У центрі перебувала ідея всеслов’янської взаємності, під якою маскувалися реакційні великодержавні, шовіністичні інтереси царизму. Інші сторони російської дійсності – антинародна політика самодержавства, царський деспотизм, гнобительська національна політика – замовчувалися.

Однією з ознак культурної єдності слов’ян мало стати запровадження серед слов’ян російської мови як міжслов’янської літературної мови. Однак прогресивна частина слов’янської інтелігенції не сприймала ідей з’їзду однозначно, бо бачила порушення принципів демократизму.

“Братское послание украинцев...” порушувало, як уже відзначалося, низку проблем українства, однак з огляду на регламентований обсяг статті ми зупинимось докладно на одній з них – історії боротьби української інтелігенції проти гнобительської національно-мовної політики царської Росії.

У посланні висвітлено ключові моменти історії українського національно-визвольного руху в підросійській Україні за 200 років – з середини 17 ст. (коли Лівобережна Україна, згідно з Березневими угодами 1654 року, відійшла до Російської імперії), до середини 19 ст.

Історія відносин України з царською Росією і Польщею задокументована, як сказано в посланні, в літописах і народній поезії, вона “доселе живет в воспоминаниях и чувствах нашего народа, несмотря на гнет и хитрые уловки московской политики” [3 : 309].

“Мы скажем только, – наголошує автор послання, – что мы несчастнее других славянских племен. Вы боролись с чужеземцами, а наши предки и мы вынуждены были бороться против... ближайших собратьев, не хотевших признать нас равными, потому именно, что мы глубоко сохранили начала, присущие нашему племени: против поляков мы были демократическим началом, враждебным аристократическому; против москалей мы представляли начало федеративной автономии против всемертвящей московской централизации” [3 : 309].

У посланні окреслено основні негативні наслідки політики царської Росії щодо України, починаючи з середини 17 ст., після приєднання Лівобережної України до Росії:

1) запровадження в Україні кріпосного права (проти нього українці протягом цілого століття (з середини 16 до середини 17 ст., перебуваючи у складі Речі Посполитої, боролися з поляками);

2) ліквідація автономії України;

3) загальмовано, а згодом заборонено розвиток української літературної мови;

4) репресії проти українців, які відстоювали свої права, культуру, мову;

5) царська Росія “успела сломить то, чего не сломили поляки” [3 : 309–310].

Російська імперія не змогла зламати опору українців, незважаючи на репресії. Український рух то згасав, то розгорався, проте ніколи не зникав безслідно. “... Никогда не умирало вполне наше народное сознание, не только в лучших умах, но и в инстинктивных чувствах массы народа”, – наголошував Тарас Воля [3 : 310].

У посланні виділено основні етапи національно-визвольної боротьби українців.

Перший етап пов’язаний з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, української таємної політичної організації, що виникла в грудні 1845 – січні 1846 в Києві й існувала до березня 1847 року. До товариства належали М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Гулак, О. Маркевич, Д. Пильчиков, Г. Андрузький, О. Навротський, І. Посяда, М. Савич, О. Тулуб.

Програмні положення товариства були викладені у “Книзі буття українського народу”, “Статуті Слов’янського братства Св. Кирила і Мефодія”, основним автором яких був М. Костомаров, та у “Записці”, написаній В. Білозерським. В основу документів лягли ідеї українського національного відродження і панславізму. Кирило-Мефодіївське братство висувало такі головні завдання: 1) побудова майбутнього суспільства на засадах християнської моралі; 2) здійснення ряду реформ; 3) створення демократичної федерації слов’янських народів на принципах рівності і суверенності; 4) знищення царизму; 5) скасування кріпосного права і всіх станів; 6) встановлення демократичних прав і свобод для громадян [11 : 306–307].

Важливе місце в програмі Кирило-Мефодіївського товариства займали положення, які стосувалися мови. Тут йшлося про зрівняння у правах усіх слов’янських народів щодо їхньої національної мови, культури й освіти [11 : 306–307].

У програмних документах Кирило-Мефодіївського братства, зокрема у відозві “Брати українці!”, яка була написана М. Костомаровим, чітко окреслені національно-культурні, у тому числі і мовні, ідеали українства: “... Щоб кожен народ скомпонував свою Реч Посполиту і управлявся несмісимо з другими, так, щоб кожен народ мав свій язык, свою літературу і свою справу общественну” [13 : 33].

Зростання українського руху на першому етапі простежувалося під впливом ідей слов’янського відродження, що зародилися на початку 19 ст. в чехів та словаків та були проголошені Шафариком, Колларом, Ганкою й ін. У посланні Тараса Волі підкреслено специфіку поширення цих ідей на українських землях:

1) в Україні ідеї слов’янського відродження були сприйняті раніше, ніж у Польщі та Росії;

2) українська молодь активніше відгукнулася на поклик нового життя;

3) ширше і глибше сприйняття цих ідей в Україні пояснювалося передусім прагненням українців у руслі слов’янського національного відродження піднести рівень і свого народу, своєї національної культури та мови [3 : 310];

4) в українському русі, зокрема в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, членами якого були Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш та ін., всеслов’янська ідея репрезентувалася в образі федеративної, а не унітарної слов’янської держави, заснованої на засадах миру, свободи, рівності, правди і науки.

“Наш поэт (Шевченко – В. С), – підкреслено в посланні, – приветствовал труды Шафарика величественным, почти библейским гимном; юношество наших учебных заведений живет, чем в Польше и Москве, откликнулось на призыв новой жизни, связывая вместе со славянской идеей и поднятие из упадка собственного племени” [3 : 310]. Т. Шевченко писав:

*І до братів своїх темних
Простягали руки:
Всім бажали миру, волі,
Правди і науки.*

Уряд царської Росії відгукнувся на цей рух українців широкими репресіями в різних формах. Як відомо, у березні 1847 року членів Кирило-Мефодіївського товариства було арештовано, слідство велося в Петербурзі. Найтяжче було покарано Т. Шевченка, якого віддали на 10 років в солдати Окремого Оренбурзького корпусу із заборорою писати й малювати. У в'язниці перебували інші члени товариства: М. Гулак – 3 роки у Шліссельбурзькій фортеці, М. Костомаров – 1 рік, О. Навротський – півроку у В'ятській тюрмі. Інші члени товариства були вислані у віддалені російські губернії під нагляд поліції із заборорою повернення в Україну.

Тарас Воля писав про репресії: “В казематах и уральских рудниках, в солдатстве в горах Кавказа, в вечном подозрительном преследовании у себя дома – вот чем заплатили они за свой великодушный порыв” [3 : 310]. Ширше відомі факти про репресії щодо відомих постатей України – Т. Шевченка, П. Куліша та М. Костомарова. Однак насправді, як стверджується в посланні, кількість репресованих була більшою. Проте це маловідомі чи зовсім невідомі факти. “... Не известно ни число, ни мучения менее видных личностей того честного поколения”, – підкреслює Тарас Воля [3 : 310].

Другий етап зростання національно-визвольних змагань українців підросійської України простежується в кінці 50 – на початку 60-их років XIX ст., у період російських реформ.

За словами Тараса Волі, російські реформи середини 19 ст., передусім скасування кріпосного права в Росії, представники українського національно-визвольного руху зустріли “всенародным восторгом”, “национальная партия, придавленная, но не уничтоженная гонениями Николая, явилась самым энергичным помощником правительства в этом деле; она предупреждала ложные слухи, волнения в народе брошюрами и личным влиянием, смягчала гнев раздраженных дворян” [3 : 310].

Мирна програма дій українства після 1861 року, після проведення реформ у царській Росії, чітко окреслена в одному з поетичних творів того часу під назвою “Україна до синів”, в якому звучить заклик не до революційної боротьби, не до збройного повстання, а до плідної праці в ім'я добра, волі, правди і науки. Поет звертається до українців:

*В добрі стійте, діти,
Покажіть, що в Україні
Столітня негода
Не здоліла осквернити
Правого народа.
Голі діти, хата бідна,
Солом'яна стріха,
Чисте серце, віра в бога
І розмова тиха [3 : 311].*

І далі:

*На велику ж працю, діти!
В далеку дорогу!
Те, що сниться, будувати,
Помолившись богу!
Те, що сниться, колись, може,
Й правдою стане:
Руки щиро брат братові
Подадуть слов'яни,
Тоді блисне й наша зоря
З слов'янського неба,
А до того праці, діти,
Праці дужої й науки
Україні треба.
З богом, діти! Хто вірує,
Той все переможе,
Учітєся, кріпитеся,
Хай вам бог допоможе [3 : 11–312].*

Ці поетичні рядки, за словами Тараса Волі, виражали тогочасну програму національного українського руху, почуття всієї української молоді. Вони служать яскравим підтвердженням того, що українські діячі прагнули досягти національно-культурного відродження України не шляхом збройної боротьби, а мирними засобами. “... Все надежды мы возлагали на силы моральные, на науку, на торжество справедливости”, – наголошено в “Братском послании украинцев...” [3 : 312].

Впроваджуючи в життя власну програму національно-культурного відродження, українці в середині 19 ст. не зверталися по допомогу до інших народів, вони сподівалися прилучитися до слов'янства, “стать в братском хоре славян как один из работников славянского возрождения” [3 : 312].

Для реалізації національно-культурної програми українці в середині 19 ст. створили в різних містах таємні товариства – громади. Вони заснувалися з метою “сосредотачивать и сохранять все, что составляет бытие народное, поднять его науками, дабы они не были достоянием немногих, и тем возвысить как материальное, так и нравственное состояние народа” [3 : 312].

Діяльність українських громад була різноаспектною, проте провідною ділянкою було поширення української мови в різних сферах суспільного життя:

- 1) створення шкільних підручників українською мовою;
- 2) публікація популярної літератури для народу цією ж мовою;
- 3) відкриття українських шкіл для представників народу;
- 4) організація бібліотек з українським книжковим фондом та ін. [3 : 312].

Фактично українці в громадах робили те ж саме, що і серби, про що повідомляв на Слов'янському з'їзді в Москві 1867 року серб Гергієвич.

Нова хвиля національно-культурного відродження в Україні, що спостерігалася в кінці 50 – на поч. 60-их років XIX ст., знову спричинила репресії на українство з боку царського уряду.

Українські громади, які не проводили ніякої анти-державної діяльності, було звинувачено в державній зраді тільки за те, що члени громад говорили й писали по-українськи, відстоювали рівноправний і повнофункційний розвиток української мови. Саме московська громадська думка, яку формували газети і журнали Москви, передусім ті, редактором яких був М. Катков, спрямувала царський уряд на переслідування українства [3 : 312].

В антиукраїнській пропаганді особливо відзначився сам М. Катков, вождь московського централізму, суть звинувачень якого проти українців зводилася до таких положень: “Вы не народ, вы не язык, вы не существуете, вы изменники государства, ибо пишете на языке вашего народа, наконец, как последнее доказательство: мы сильны” [3 : 312].

“Фанатические крики московских централизованных достигли цели. Правительство было увлечено на путь реакции, не уступающей временам Николая”, – наголосив Тарас Воля [3 : 312]. У результаті українці, які не були причетні до польського збройного повстання 1863 року, яке виникло з метою визволення польських земель з-під гніту Російської імперії і створення незалежної Польської держави, зазнали такого ж покарання, як і поляки – учасники польської збройної боротьби. Даремно діячі українського руху доводили свою непричетність до польських подій. Влада царської Росії звинуватила українських діячів у співучасті в польському повстанні: “Москве было выгодно задушить движение, хотя мирное и в пределах легальности, но неприятное всепоглощающему централистическому идеалу московского общественного мнения” [3 : 313].

Результатом такої політики царизму став Валуєвський циркуляр 1863 року. В “Братском послании украинцев...” окреслено негативні наслідки цього циркуляра, прийнятого 18 липня 1863 року в Російській імперії з метою перешкодити розгорянню національно-культурного відродження України:

а) закрито недільні українські школи, засновані українськими громадами;

б) українська мова суворо заборонена у всіх навчальних закладах не тільки як мова викладання, але і приватного спілкування;

в) заборонено друк літератури українською мовою релігійного змісту (Священна історія, переклад Євангелій Морачевського; навіть байки). Ці книги під час обшуків забирали, спалювали, а над їх власниками встановлювався нагляд поліції;

г) заборонено підручники для школи українською мовою;

г) українці тільки за участь у літературній чи педагогічній діяльності зазнали репресій (арешти, заслання без суду в Сибір, у північні губернії Росії – це в Росії називалося “перевести на другое место жительства административным порядком”);

д) багато осіб тільки через підозру в причетності до української діяльності були позбавлені посад або віддалені від своїх родин [3 : 313].

Про те, до чого дійшов фанатизм московських централістів, свідчила заява редактора газети “Московские ведомости” М. Каткова, який на сторінках своєї газети стверджував, що “денежное жертвовање на украинские учебники и азбуки равносильно посылке денег в инсurreкционный (революционный) польский жонд” [3 : 313].

Автор послання говорить про великі труднощі, які довелося переборювати діячам українського національного руху.

“По московской логике любовь к нашей родине признается признаком вражды к России; нам запрещено деятельно любить наш народ, наш язык, наши исторические предания”, – наголошено в “Послании...” [3 : 313].

Не випадково, як стверджено в посланні, тогочасні українські діячі піддавали критиці Б. Хмельницького за те, що він зробив політичну помилку, зв’язавши Україну з Росією, яка, за висловом народної пісні, “прив’язала камінь на шию своїй сестрі Україні”. З метою ілюстрації цієї думки наведено рядки з Шевченкового твору:

... О, Богдане!
Нерозумний синю!
Подивись тепер на матір –
На свою Вкраїну,
Що колишучи співала
Про свою недолю,
Що співаючи ридала,
Виглядала волі...
Ой Богдане, Богданочку!
Якби була знала –
В колісці би придушила,
Під серцем приспала! [3 : 313–314]

Валуєвський циркуляр завдав тяжкого удару по українству. Десятиліття після нього (з 1863 по 1872 рр.) М. Драгоманов назвав антрактом в історії української літератури. Однак українство не змовкло остаточно, не зникло. Українська інтелігенція, “все люди ума и сердца”, як про них сказано в посланні, не зреклися своїх переконань. Український рух закорінювався в масах. Проте українство в цей період, загнане в підпілля, зазнало змін: воно укріпило бійцівські почуття у боротьбі проти політики царського уряду [3 : 314].

Умови роботи представників українського національного руху в підросійській Україні були значно важчими, ніж у Галичині. Галичани в рамках Австрійської цісарської монархії мали змогу висловлювати своє невдоволення польським гнобленням в пресі і могли бути почутими. В посланні східних українців 1868 року наголошено на цій обставині: “На московских пиршествах плакали коварными слезами о судьбе соплеменников наших галичан, утесняемых ополоченными панами, но поляки с большим правом могли бы плакать о судьбе нашего племени под гнетом москвитизированной аристократии и администрации; вся разница в том только, что галичане имеют по крайней мере возможность громко стенать и быть услышанными” [3 : 314].

Незважаючи на складні умови, східні українці після Валуєвського циркуляра продовжували різноаспектну діяльність, спрямовану на розбудову української культури, науки, мови. Однак з'явилася нова специфіка національно-визвольного руху: змінилися форми і методи цієї роботи в нових умовах. У посланні чітко окреслена ця специфіка:

1) продовжувалася підпільна робота в рамках тих же громад, спрямована на всебічне вивчення українського народу, України, особлива увага приділялася діяльному зближенню інтелігенції з народом;

2) припинилися дискусії про українське питання в межах Російської імперії, які велися на початку 60-их років XIX ст., оскільки будь-які думки, висловлені в оборону українства, почали сприйматися тогочасною російською владою як державна зрада. Тарас Воля писав з цього приводу: “Мы пытались было поднять свой голос в защиту наших прав в российской литературе, но убедились в том, что добиться правды там, где каждое слово, сказанное в свою защиту, принимается за государственное преступление, немислимо. Мы дали себе клятву не отвечать ни на какие вызовы московских публицистов... Вот почему и замолкла полемика о малорусском вопросе” [3 : 314];

3) обговорення українських проблем перенеслося за межі Російської імперії, зокрема в Галичину, що входила на той час в Австрійську імперію;

4) українці почали звертатися за підтримкою до інших народів. Доказом цього служить аналізоване “Братское послание украинцев сербскому обществу “Зоря” 1868 року, що стало першим таким зверненням. Про це свідчить саме послання, в якому зазначено: “После долгого молчания мы в первый раз раскрываем наши уста в послании к Вам, братья. Мы апеллируем к всеславянскому общественному мнению...” [3 : 314–315].

Як стверджує словацький україніст М. Мольнар, це було “перше таке окреме звернення східних українців до слов'янського світу Австро-Угорщини і взагалі перший їхній виступ з метою інформації закордонних читачів про новітні обставини, за яких українцям доводилось будувати свою національну культуру. Тарас Воля прагнув викликати у слов'янському світі співчуття до долі свого народу та його національних стремлень, як це робили й інші пригноблені слов'янські народи. І не може бути сумніву, що звернення це справляло свого часу на читачів велике враження і викликало в них співчуття” [16 : 93].

Звернення українців підросійської України до слов'ян Австро-Угорщини мало певний резонанс. Деякі факти повідомив М. Мольнар:

1) чеський радикальний демократ Йосеф Вацлав Фріч виступив з критикою Слов'янського з'їзду в Москві 1867 року у 2 своїх статтях під назвою “Один і другий бік тієї слов'янської подорожі на Русь” і “Хай між нами буде ясність”. Фріч застерігав слов'ян не вірити лицемірним словам російського уряду. “Дорогою до Москви, – писав

він, – подивіться на ті могили, що вказують шлях на Сибір. І вас же згодом така доля, а коли не вас, то ваших дітей, тільки ж для вас то буде довша і важча дорога” [16 : 91]. Обидві статті Фріча позитивно прокоментувала словацька газета Яна Бобули “Slovenské Noviny” (1868. – № 27–28) [16 : 91];

2) той же Йосеф Вацлав Фріч відгукнувся на заклик Тараса Волі до слов'ян. У своєму журналі “Blanik”, який виходив у Берліні, він опублікував 1868 року статтю “Хай живе Україна!”, у якій подано стислий зміст “Братского послания...” [16 : 93].

Це пристрасне послання українців, на думку М. Мольнара, мало б принести неабияку користь для європейської інтелігенції, бо дозволило б побачити справжнє обличчя царизму. Це стосувалося передусім тієї частини діячів різних слов'янських народів, яка знаходилася під постійним великим впливом російських слов'янофілів.

Послання українців до народів Європи 1868 року має непересічне значення. Це одне з перших закордонних звернень українців з метою донести до Європи, зокрема до слов'ян Європи, правдиву інформацію про Україну, її народ, її мову, про те, що: а) царська Росія не становила собою єдиного цілого з етнічного і мовного боку; що Росія і Україна – це не одне і те ж; б) що росіяни і українці – різні народи, а не один – “русский”; в) що українська мова – не діалект ні російської, ні польської, а самостійна слов'янська мова; г) що Україна має свою власну історію; г) що царська Росія проводить гнобительську національно-мовну політику щодо поляків і особливо щодо українців. У зверненні чітко окреслено наслідки Валуєвського циркуляра 1863 року.

У зверненні також 1) порушено питання про виборювання Україною автономії у складі Росії, яка повинна б будуватися на засадах федерації. Про таке майбутнє України писав М. Драгоманов; 2) порушено слов'янську ідею, зокрема питання про всеслов'янську єдність. Це питання обговорене у зв'язку зі Слов'янським з'їздом у Москві 1867 р., який прийняв ухвалу про використання російської літературної мови як мови міжслов'янського спілкування. Тарас Воля не підтримує цієї ідеї, вважає, що кожна слов'янська мова повинна вільно розвиватися без гегемонії якоїсь іншої мови [3 : 308]. Взагалі питання про домінування якоїсь однієї мови у слов'ян українці вважали зайвим. Автор послання наголошував: “Пусть каждое из наречий славянских заслуживает честь быть изучаемым и своими, и чужими посредством великих творений науки и искусства” [3 : 320].

Як бачимо, інформація про підневільне становище української мови в підросійській Україні поширювалася в Західній Європі в др. пол. XIX ст. через публікації українських діячів М. Драгоманова, І. Франка Б. Грінченка, а також через праці зарубіжних учених, письменників: француза Ларуа-Больє, бельгійця Е. Енса, шведа А. Енсена, англійця У.-Р. Морфілла. До перших закордонних публікацій про гнобительську політику російського царизму щодо української мови належить бро-

шура Тараса Волі “Братское послание украинцев сербскому обществу “Зоря”, надрукована у Відні 1868 року.

Умови популяризації українського питання за кордоном були важкими, на що неодноразово вказував М. Драгоманов:

а) важко було взагалі зацікавлювати закордон Україною. В одному з листів до Київської Старої громади М. Драгоманов писав: “Ви дуже помиляєтесь, коли думаєте, що тутешня публіка так собі, ні з того ні з сього (заради чарівних очей України) зацікавиться нею і її нещасною долею та ще з національного боку. Ні, вона цікавиться (окрім цехових спеціалістів, котрі й зубом, знайденим у кургані, цікавляться) тільки тим, що ухो й очі їй ріже, що з її власним життям зв’язується...” [14 : 532];

б) нелегко було, як підкреслює М. Драгоманов, “пролазити в європейську пресу та ще й заробляти тим гроші. Перш усього й тут треба протекцію, рекламу... Не думайте також, щоб так уже Європу інтересувало все наше, слов’янське, російське” [14 : 534–535].

Проте все ж через ці публікації Європа запримічала Україну, її національно-мовні проблеми.

Збереженню української цивілізації, яка, за оцінкою сучасного історика Олега Рафальського, чи не єдина в світі, що не припинила свого існування навіть після багатовікової втрати державності [22; 1 : 6], служили не тільки практична розбудова цієї цивілізації (творення власної художньої літератури, літературної мови, загалом культури, науки тощо), але й захист національної літератури, української літературної мови, що виявлявся як у самій Україні, так і за її межами – у Європі.

Література

1. Артазей Александр. Доктор исторических наук Олег Рафальский: “Украинская цивилизация – единственная в мире цивилизация, которая не прекратила своего существования после утраты государственности” / Артазей Александр // Факты. – 2005. – 1 октября. – С. 6.
2. Архівні документи Валуєвського циркуляра 1863 року та їх сприйняття / Публікація Василя Яременка та Оксани Сліпушко // Дніпро. – 2001. – № 1–2. – С. 64.
3. Воля Тарас. Братское послание украинцев сербскому обществу “Зоря” // Мольнар Михайло. Словаки і українці. Причинки до словацько-українських літературних взаємин з додатком документів / Словацька Академія наук, Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, Відділ української літератури в Пряшеві. / Тарас Воля. – 1965. – С. 308–325.
4. Гунчак Тарас. Україна: Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Гунчак Тарас. – К., 1993.
5. Драгоманов М. П. Воспоминания о знакомстве с И. С. Тургеневым // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / Драгоманов М. П. – К., 1970. – Т. 2. – С. 372–385.
6. Драгоманов М. П. Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / Драгоманов М. П. – К., 1970. – Т. 2. – С. 289–296.
7. Драгоманов М. П. Література українська, проскрибована рядом російським / Перекл. М. Павлика / Драгоманов М. П. – Львів, 1878.
8. Драгоманов Михайло. Українська література, проскрибована Російським урядом (Доповідь на літературному Конгресі в Парижі 1878 р.) / Драгоманов Михайло // Українська мова. – 2002. – № 1. – С. 78–101.
9. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране / Драгоманов Михайло Петрович. – К.: Либідь, 1991. – С. 461–558.
10. Єнсен Альфред // Енциклопедія українознавства: в 11 т. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 654.
11. Кирило-Мефодіївське братство // Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – С. 306–307.
12. Кравець Я. І. Енс Марі Огюст Дезіре Ежен // УЛЕ: у 5 т. / Кравець Я. І. – К.: “Українська радянська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 149.
13. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / Костомаров М. І. – К.: Либідь, 1991.
14. Лист М. Драгоманова до Старої громади від 8 лютого 1886 р. // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / Драгоманов М. П. – К., 1970. – Т. 2. – С. 525–543.
15. Мацюк Галина. Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики: навч. посібник / Мацюк Галина. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 212 с. – (Сер. “Мова і соціум”; Вип. 2).
16. Мольнар Михайло. Зустрічі братніх культур. Огляд словацько-українських літературних зв’язків // Мольнар Михайло. Словаки і українці. Причинки до словацько-українських літературних взаємин з додатком документів / Словацька Академія наук, Інститут світової літератури та мов, Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, Відділ української літератури в Пряшеві, 1965 / Михайло Мольнар. – С. 9–113.
17. Мордовец Д. Л. От лингвистов “Биржевых ведомостей” к лингвистам-авторитетам / Д. Л. Мордовец // Санкт-Петербургские ведомости. – 1898. – 31 января.

18. Морфілл Уільям-Річард // Шевченківський словник: у 2 т. / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук Української РСР. Головна редакція Української радянської енциклопедії. – К., 1977. – Т. 2. – С. 8.
19. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). – Чернівці, 1910. – Т. VI (1890–1891).
20. Погребенник Я. М. Єнсен Альфред // Українська літературна енциклопедія: у 5 т. / Погребенник Я. М. – К.: “Українська радянська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. – Т. 2. – 1990. – С. 185.
21. Полек В.Т. Твори Бориса Грінченка за рубежом // Борис Грінченко: тези доповідей респ. наук.-практ. конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного українського письменника, вченого, громадського діяча. 1–3 грудня 1988 року / Полек В. Т. – Ворошиловград, 1988. – С. 72.
22. Рафальський Олег. Цивілізаційна історія України / Рафальський Олег, Горелов Микола, Моця Олександр. – К., 2005.
23. Статєєва Валентина. Іван Франко – зачинатель загальноукраїнської полеміки про українську мову та літературу у кінці XIX ст. // Син народу, що вгору йде...: наук. збірник праць викладачів, аспірантів, студентів Ужгородського держуніверситету / Статєєва Валентина. – Ужгород, 1997. – С. 47–68.
24. Статєєва Валентина. М. П. Драгоманов – оборонець української мови на міжнародному рівні // Науковий вісник Ужгородського університету Серія філологія / Статєєва Валентина. – Ужгород. – 2000. – Вип. 4. – С. 56–63.
25. Статєєва Валентина. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX – початку XX ст. (На матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка та ін.) / Статєєва Валентина. – Ужгород: Патент, 1997. – С. 134–140.
26. Франко І. Українсько-руська (малоруська) література / Франко Іван // Франко І. Зібр. тв.: у 50 т. – Т. 41.
27. Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Шевельов Юрій. – Сучасність, 1987.